

GEORGE STEINER – A LIFE

Dorina Nela TRIFU

PhD, Colegiul Tehnic „Costin D. Nenițescu” Pitești

Abstract: In the present paper entitled „George Steiner- A life” we aim to draw the profile of an complex personality, George Steiner, american writer, with French origins , pointing out just some few important biographical and bibliographical aspects. The presentation will not be exhaustive, due to the type of scientific paper considered. Obviously, this presentation will not refer to George Steiner as a man, as a teacher, as a translator, as a linguist, as a literary critic, but the ideas will refer tangentially to some dominant aspects, and sometimes they will refer to some papers or some perceptions and concepts launched by the author. We will focus though on Steiner the translator. A picture from an article about George Steiner published at the beginning of 2020, shortly after his demise „ by „Agerpres.ro”, illustrates the senior in a room surrounded by books, this aspect demonstratig the passion of his life, to which he owes the erudition.

Keywords : translator, hermeneutics, translation, american writer, mystery

În lucrarea de față ne propunem a creiona profilul unei personalități complexe, George Steiner, scriitor american, de origine franceză, punctând doar câteva aspecte biografice și bibliografice importante. Expunerea nu va fi una exhaustivă, din cauza tipului de lucrare științifică avută în vedere. Evident, în prezentarea personalității sale, nu se va face o trecere în revistă pe rând a lui George Steiner ca om, ca profesor, ca traducător, lingvist, critic literar, însă ideile vor face referință tangențial la unele dintre aceste dominante, altelei se va face referire la unele lucrări sau la unele percepții și concepte lansate de autor. Vom zăbovi totuși asupra lui *Steiner - traducătorul*. O fotografie care însoțește un articol despre George Steiner publicat de „Agerpres.ro” la începutul anului 2020, la puțin timp după plecarea sa în lumea celor care nu cuvântă, îl prezintă pe senior într-o cameră înconjurat de cărți, ceea ce demonstrează pasiunea vieții sale, căreia îi datorează erudiția.

George Steiner (n. 23 aprilie 1929, Paris - d. 3 februarie 2020, Cambridge, Regatul Unit) a ajuns prin studiu un erudit, scriitor de renume, lingvist, critic literar, eseist, filozof, profesor universitar. Familia părăsește Parisul în 1940, în timpul Războiului Mondial, din cauza nazismului. La New York devine un deznăscut mulțumitor care are drept deviză: „*Copacii au rădăcini și eu am picioare, îmi datorez viața asta.*” (G. Steiner). În 1955 se căsătorește cu Zara Shakov, din New York, fiind ajutat de foștii profesori care, intuind afinitățile dintre cei doi, le aranjează o întâlnire. Cum se întâmplă de regulă în cazul personalităților enciclopedice, pentru mai mult timp, deși activează ca profesor la Cambridge, nu i se dă dreptul de a examina, nu i se acordă titlatura. În 1961 devine membru fondator la Churchill College. În 1969 este respins ca lector la Universitatea din Cambridge.

În legătură cu lucrarea sa autobiografică „*Errata*” (1997), receptorii au avut opinii controversate: unii au admirat-o, alții au atacat-o, iar din cu totul o altă categorie fac

parte cei care s-au întrebat care a fost raționamentul publicării acestei cărți. Autorul ei aduce un punct de vedere neortodox, șocant pentru un erudit, manifestându-și aprecierea pentru frecventarea bordurilor în vremea studenției la Universitatea din Chicago.

Numele său are rezonanță nu pentru că a fost membru al Academiei Britanice sau pentru că ar fi obținut Premiul Truman Capote ca o încununare pentru întreaga sa activitate. Este suficientă lectura doar uneia dintre cărțile sale de lingvistică sau despre traducere, despre filozofia pedagogică sau politică pentru a conștientiza că valoarea țâșnește din carte. Unii au considerat „*Moartea tragediei*”(1961) drept cea mai importantă carte a sa, alții recomandă „*După Babel- Aspecte ale limbii și traducerii*”(1975); însă nu se poate spune că alte opere ca „*Tolstoi și Dostoievsky*” (1959), „*Anno Domini*” (1964), „*Limbă și tăcere*” (1967), „*Extrateritorial*” (1970), „*În castelul lui Barbă-Albastră*” (1971), „*Heidegger*” (1978), „*Despre dificultate și alte eseuri*” (1978) nu sunt semnificative. Datorită culturii sale a fost comparat cu Michel de Montaigne, Erasmus de Rotterdam și Stefan Zweig. Un nume notoriu, scriitorul este cunoscut în multe țări datorită spiritului enciclopedic. În România, ziarul „*Evenimentul Zilei*”, publică în 2020 într-un număr al său un articol dedicat amintirii lui Steiner, în care acesta este numit „*omul cu inteligența de oțel*”. Deși nu adaugă informații noi față de cele care circulă în mediul on-line despre autor, o altă publicație, „*România literară*”, nr.8/2020, îl clasează pe Steiner ca fiind unul dintre intelectualii cei mai reprezentativi ai culturii occidentale, alături de Harold Bloom (1930-2019) și de Sir Roger Scruton (1944-2000).

A fost considerat de critică fie o minte luminată în lumea literelor, fie un renaștător târziu. Citea cu pasiune și era dezamăgit de analfabetismul structural. Critica muzica din societatea contemporană pentru aerul provincial și filozofia americană pentru lipsa de substanță. „*Nu a existat nimeni ca el în viața intelectuală contemporană. [...] Puțini universitari din generația sa au primit atâtea distincții*” scrie „*The Guardian*” imediat după moartea sa. În domeniul lingvisticii, în volumul „*Heidegger*”(1978) a avut o poziție opusă celei formulate de Noam Chomsky. În mai multe lucrări este preocupat și de problema dumnezeirii.

Tatăl Frederick Steiner, de origine cehă, dar educat la Viena, a fost avocat la o bancă centrală din Austria, devenind un bancher de talie internațională. Încă de la șase ani, băiețelul George, îndemnat de tatăl, va citi „*Iliada*” în limba greacă, versiunea originală. Față de mamă, are un respect profund, fiind mulțumitor că ea a fost în stare de a-l face pe băiețelul George să înțeleagă că handicapul său la mâna dreaptă îi conferă privilegiul de a nu se înrola în viitor în armată, un atu de care nu beneficiază oricine. Mamei îi datorează progresul de a scrie și desena cu mâna dreaptă. Personal, cred că mamei îi datorează de asemenea optimismul care l-a însoțit în viață. Să vezi într-un handicap, o șansă, aceasta înseamnă să insuflii speranță și să crezi în capacitățile copilului tău. De aceea, când povestește în interviuri propria viață, el nu se ferește să amintească tristețe necazuri, care însă au fost întotdeauna însoțite de unele avantaje. Sunt de părere că Steiner a reușit în viață în primul rând datorită gândirii pozitive, dar și datorită studiului permanent. A fost greu să părăsească locul natal, Parisul și să devină un refugiat, dar evenimentul nefericit i-a oferit, paradoxal, șansa de a învăța alături de

colegi cu părinți iluștri și de a învăța de la profesori celebri. A fost dificil să aibă handicap la o mână, însă această stare nativă i-a oferit posibilitatea de a-și exersa ambiția, de a-și dovedi că își poate depăși limitele fizice mai întâi și mai târziu limitele intelectuale. În anii 1940, din cauza nazismului, tatăl a decis să plece împreună cu familia în SUA, ei fiind evrei. Mamei sale nu i-a convenit această decizie, temându-se ca cei doi copii să nu pice examenul de bacalaureat și, astfel, să își rateze cariera. Însă cuvântul tatălui avea autoritate în familie. Numai doi evrei din clasa lui au supraviețuit. „*A fost pur și simplu o loterie și eu am extras numărul câștigător.*”¹. Aici urmează liceul unde are profesori de renume, care îl pregătesc pentru bacalaureat. Tatăl a profetizat când a afirmat că „*viitorul aparține limbii anglo-americe. Dacă vei scrie o carte în limba anglo-americană va trebui să o traduci în franceză*”². Așadar, limba franceză avea de pierdut. Steiner va urma universitățile din Chicago și Harvard, în Statele Unite. Deși filozof, timp de patru ani, va lucra la ziarul „*The Economist*” din Londra.

Cred că pasiunea pentru studiu și pentru profesie l-au propulsat în societatea din împrejurimi, dar și dincolo de marginile ei, peste mări și țări. Fiecare carte s-a născut din dragoste pentru cunoaștere, din faptul că avea o experiență bogată de viață și nu putea să o lase neîmpărtășită. Profesor universitar de literatură engleză și literatură comparată la Innsbruck, Cambridge, Princeton, Oxford și la Harvard timp de vreo cincizeci de ani, scrie cartea „*Maestri și discipoli*” (2003), care se naște din experiența la catedră, îmbogățită de modelele de maestri, pornind de la Modelul Suprem, Domnul Iisus Hristos, continuând cu maestrul din filozofie Empedocle, Heraclit, Pitagora, Parmenide, Aristotel etc. În carte abordează concepte precum „*misterul predării*”, diferite tipuri de relații între maestrul și discipolul. Maestrul învață în timpul predării de la discipol. Există și discipoli care și-au trădat maestrul cum este cazul lui Platon care a fost absent la moartea lui Socrate. Maestrul este un mesager, el este în măsură să încurajeze și să disciplineze, să răsplătească și să pedepsească. După cum maestrul renunță la discipolul leneș, tot așa discipolul se îndepărtează de maestru, depășindu-l prin formularea unei teorii personale.

În lucrarea „*Errata: An examined Life*” (1997), își exprimă bucuria de a se fi născut într-o familie în care se vorbea în mai multe limbi. Faptul că George Steiner a fost în mod excepțional posesorul a trei limbi materne l-a ajutat în experiența de traducere. Pentru el, traducerea a fost un proces mai simplu, fiind în mod egal vorbitor de engleză, franceză și germană, deoarece a trăit în Franța, Statele Unite și Anglia. Învățate direct de la părinți, acestor limbi li se adăugau reminescențe din cehă și idiș austriac auzite de la tatăl său, iar în familie fuseseră și vorbitori de ebraică.

O întrebare care l-a preocupat privitoare la propria persoană, dar la care nu a reușit să găsească un răspuns concludent a fost cunoașterea primei sale limbi materne. Toate încercările sale au dat greș. Pe de o parte, a încercat să dea o soluție problemei apelând la hipnoză, însă a vorbit în limba în care l-a întrebat hipnotizorul. Altădată, în timpul unui accident, înspăimântat, a rostit o frază, însă din cauza șocului

¹ George Steiner, „Entretien avec Laure Adler” (À voix nue/ Culture France, minutul 6) <https://www.youtube.com/watch?v=cSllQzG21wM>

² *ibidem*

soția nu își mai amintea în ce limbă pronunțase cuvintele. În epoca sa, în zona de baștină, mai erau și alți copii care aveau o stare naturală poliglotă. Ceea ce-și amintește clar traducătorul este că uneori mama lui răspundea inconștient într-o altă limbă decât cea în care vorbea cu interlocutorul său. Câteva amintiri din copilărie referitoare la familia de viță nobilă și la starea poliglotă naturală, relatate de autorul cărții „*După Babel – Aspecte ale limbii și traducerii*” într-o manieră particulară, în capitolul al treilea, numit „*Cuvântul împotriva obiectului*”: „*Tatăl meu s-a născut la nord de Praga și a urmat școala la Viena. Numele de fată al mamei mele, Franzos, indică o posibilă origine alsaciană, dar originea cea mai apropiată a fost galițiană. Karl Emil Franzos, romancierul și primul editor al piesei lui Büchner, «Wozzeck» a fost frate cu bunicul meu. Eu m-am născut la Paris și am crescut la Paris și la New York. Nu am nici cea mai vagă amintire cu privire la prima limbă vorbită. Atât cât îmi dau seama, am aceeași fluentă în engleză, franceză și germană. Ceea ce pot vorbi, scrie sau citi în alte limbi a survenit mai târziu și păstrează o senzație de achiziție conștientă. Dar simt primele trei limbi ca fiind centri perfect echivalenți ai propriei mele ființe. Le vorbesc și le scriu cu o ușurință insesizabilă. Teste privind capacitatea mea de a face rapid calcule obișnuite în aceste limbi nu au arătat vreo variație semnificativă de viteză sau precizie. Visez cu aceeași consistență verbală și stimulare lingvistico-simbolică în toate cele trei limbile. Singura deosebire este aceea că limbajul visului urmează, cel mai adesea, limba folosită în timpul zilei (dar am avut în repetate rânduri visuri în franceză sau engleză în timp ce mă aflam într-un spațiu de limbă germană, cât și invers.”³.*

Pe lângă aceste trei limbi native mai cunoștea câteva. În mod excepțional față de alți traducători, în cazul său traducerea din franceză în germană și invers sau din germană în engleză și invers sau din engleză în franceză și invers a fost mai mult o traducere dintr-o limbă-sursă într-o limbă-țintă, deoarece a fost mai ușor să stabilească echivalenții dintr-o limbă în alta, el exprimându-se firesc în fiecare dintre aceste limbi pe care le vorbea fluent. Autorul a avut privilegiul, așadar, de a traduce dintr-o limbă maternă într-alta.

În primul capitol „*Înțelegerea ca traducere*” din lucrarea „*După Babel - Aspecte ale limbii și traducerii*” publicată în 1975 la Universitatea din Oxford, Steiner compară cele două versiuni de traducere din Shakespeare a operei „*Cymbeline*”. Prima versiune de traducere, aparținând lui G. Argintescu Amza, oferea numai o înțelegere parțială a ceea ce a dorit să transmită Shakespeare. Din punctul său de vedere, „*o primă treaptă în traducere*” ar constitui-o „*înțelegerea cuvintelor marcante – comparativ cu înțelesul pe care acestea le-ar fi avut în 1611, data probabilă a piesei*”⁴. Citind „*Doctor Faustus*” în original, traducătorul trebuie să înțeleagă unele cuvinte scrise cu majusculă; de exemplu Vanitatea, Disprețul, Calomnia, Nestatornicia și Viciul se referă la un limbaj conotativ și personificat al pieselor de moravuri ale lui Shakespeare din timpul dinastiei Tudorilor. În a doua etapă, traducătorul trebuie să înțeleagă gramatica textelor lui Shakespeare, fiindcă o traducere corespunzătoare are nevoie în prealabil de o analiză gramaticală profundă. De exemplu, în ultimele piese, Shakespeare „*pare să dezvolte un sistem*

³ Steiner, George, „*După Babel- Aspecte ale limbii și traducerii*”, București, Editura Univers, 1983, p. 154-155

⁴ Steiner, George, „*După Babel- Aspecte ale limbii și traducerii*”, București, Editura Univers, 1983, p. 19

*sintactic prescurtat; structura normală a propoziției se află sub o intensă tensiune dramatică. Deseori discuțiile și sentimentele se îngrămădesc înaintea legăturilor sau subordonărilor gramaticale obișnuite*⁵. În opinia aceluiași poliglot, ca traducători, este nevoie să observăm stilul grav sau comic, ritmul rapid sau lent al frazei.

Din numeroasele texte supuse analizei, îi atrage atenția romanul lui Jan Austen, „*Rațiune și sensibilitate*” (1983). În timp ce textul lui Shakespeare trebuia supus unei lecturi atente, Jan Austen folosește un limbaj transparent, adecvat, coerent. Pentru că romanele sale nu au substrat istoric, social și politic, ele sunt mai ușor de tradus. Însă în „*Mândrie și prejudecată*”, traducătorul trebuie să aibă în vedere și subînțelesurile, de exemplu ironiile ușoare. Traducătorul trebuie să fie în primul rând interpretul unui text vechi: „Orice lectură profundă a unui text din trecutul limbii și literaturii unei persoane reprezintă un act multilateral de interpretare.”⁶.

Steiner, un istoric al teoriei și practicii traducerii de primă mână, înțelege prin traducere transferul de sens din limba-sursă în limba țintă, interpretarea și comunicarea. Pentru el, traducerea „*interlinguală*” însemna o traducere de tip diacronic; cu alte cuvinte lectura textelor vechi presupune interpretarea și transferul de semnificație în contextul actual. Dar pentru a se ajunge la interpretare este nevoie de înțelegerea textului. Evident, în urma traducerii mesajul este denaturat sau redus. Limbajul copiilor reprezintă o lume specifică pe care o folosesc și adulții în comunicarea cu cei mici pentru a se face plăcuți și înțeleși, proces care reprezintă un procedeu de traducere. „*Traducerea este un discurs orientat spre interior, o coborâre, cel puțin parțială, pe «scara spirituală a eului propriu» al lui Montaigne*”⁷. Ca un veritabil istoric al literaturii, traducătorul trebuie să exprime și ceea ce a intenționat autorul să spună. Cu alte cuvinte, este nevoie ca interpretarea textului să fie urmată de unele presupuneri. Traducerea ar trebui să aibă și o fază ce constă în actul inventării limbajului.

Steiner a formulat principiile traducerii în capitolul al patrulea al cărții menționate. El a împărțit teoria, practica și istoria traducerii în patru perioade. Prima perioadă începe cu Cicero și ține până la comentariul personal al lui Hölderlin despre traducerile sale din Sofocle (1804). A doua fază are ca primă lucrare „*Eseul despre principiile traducerii*” a lui Alexandru Fraser Tytler. Apar reviste cu probleme legate de traducere. În a treia fază, apar lucrări importante ca de exemplu „*Introducere în teoria traducerii*” (Moscova, 1953) a lui Andrei Fedorov. Se țin conferințe cu această tematică. Exemple semnificative sunt simpozionul „*Despre traducere*”, editat de Reuben a Brower și publicat la Harvard (1959) și „*Arta și contextul traducerii: simpozion critic*”, pe care William Arrowsmith și Roger Shattuck l-au editat în 1961 pentru „*University of Texas press*”. În ultima fază, din 1960 încoace, s-au stabilit interferențe între teoria și practica traducerii pe de o parte și psihologia, antropologia, sociologia pe de altă parte, în sensul că traducerile înlesnesc dezvoltarea domeniilor din urmă. Din punctul său de vedere, teoria traducerii cunoaște trei clase: prima este traducerea literală; a doua constă în reformularea fidelă a textului-sursă, a treia clasă înseamnă imitație și recreare, variație

⁵ Steiner, George, *op.cit.*, p. 23

⁶ Steiner, George, *op.cit.*, p. 41

⁷ Steiner, George, *op.cit.*, p. 160

și interpretare. El dezbate și adoptă teoria lui Dryden care înțelegea prin traducere „metafrază” (traducerea strictă cuvânt cu cuvânt) și „imitație” (devierea de la cuvintele și sensurile din limba sursă) și „parafrază” (păstrează punctul de vedere al traducătorului, conservă spiritul autorului), considerând-o cea mai bună pe ultima. Aduce apoi în discuție viziunea lui Goethe asupra traducerii, care ținând cont de spiritul epocii se îndepărtează de original. Mai importantă i se pare părerea lui Roman Jakobson despre intraductibilitatea poeziei din cauza asocierii indisolubile dintre formă și fond, în cazul traducerii nepăstrându-se fidelitatea față de original. Sunt dificil de tradus ritmurile armonioase.

Traducerea, crede Steiner, este o artă exactă, nu o știință și ea se naște din necesitate: „Asemeni mutațiilor din evoluția speciilor, marile traduceri par să fie impuse de o necesitate întâmplătoare”⁸. Traducerea este un mecanism hermeneutic, deoarece implică interpretarea sensurilor și transfer de semnificație. Traducătorul fidel nu este cel ce păstrează construcția frazelor sau spiritul autorului, ci cel care găsește corespondențe potrivite între texte, încât textul-țintă să nu aibă pierderi majore de sens.

Cartea sa „*Grammars of Creation*” (2001), rezultatul unor conferințe susținute în Scoția în 1990, cuprinde o percepție diferită asupra existenței, o meditație asupra sfârșitului civilizației moderne. Considerând că lumea modernă nu a progresat, ci dimpotrivă a regresat prin revenirea la condiția animalică, Steiner merge mai departe cu gândirea sa lansând ideea că tehnologia a distrus omul și civilizația, înțelegând prin toate acestea „amurgul civilizației noastre”. Deși el însuși creator de artă, creator de știință, omul trebuie să se raporteze mereu la Marele Creator, Dumnezeu. În carte pulsează credința sa într-un Dumnezeu real și viu. Ca un bun creștin, el crede că sfârșitul omenirii este un fapt inevitabil. Criza omului modern este o criză a limbajului, care își are cauzele în conștiință. De asemenea, criza limbajului, crede Steiner, își are rădăcini în mass-media.

Într-un interviu din 1994, Roland A. Sharp remarcă o gamă largă de cunoștințe din diferite domenii, dar și „magnificul său instinct narativ”⁹, în care un rol major revine anecdotei ilustrative.

La Conferința Nexus din 2010, vorbind despre misterul extraordinar al muzicii, în care vede ceva ce ne aparține, corelându-se cu ceva transcendental, ceva universal, îndemna publicul să asigure copiilor încă de la vârste fragede muzică bună, cum ar fi Mozart sau Beethoven, deoarece muzica are ecou în conștiință, iar ei trebuie să devină oameni foarte educați. Muzica i se părea o forță, o speranță, ca și o altă artă, literatura, oferind o posibilitate transcendentală. De asemenea, muzica deține un cod intraductibil și universal.

Dacă ar fi să ne exprimăm folosind stilul acestuia, ideile lansate de-a lungul vieții, multe dintre teoriile sale sunt un miracol, altele sunt o verificare a gândirii anценstrale. Dintre aceste idei, unele șocante, formulate de Steiner în urma meditațiilor sale profunde, redăm doar câteva:

⁸ Steiner, George, *op.cit.*, p. 361

⁹ <https://www.theparisreview.org/interviews/1506/the-art-of-criticism-no-2-george-steiner>, accesat pe 25.12.2020.

- Muzica și matematica nu pot minți, pot avea doar erori, dar aceasta înseamnă cu totul altceva. „*Limbajul nu cunoaște limite etice. Limbajul trebuie să reprezinte viața celui care vorbește.*” (George Steiner)
- O operă este universală, valoroasă și depășește granițele timpului, dacă ea rezistă traducerii.
- O operă de valoare este aceea pe care la sfârșitul lecturii simți nevoia să o recitești.
- „*Este un lucru minunat să înveți o limbă străină, înseamnă să deschizi ființei o fereastră.*” (George Steiner)
- Pericolul este tatăl invenției și al creației.
- Omul este un invitat în această lume, iar între străini, el este un vizitator.
- În prezent foarte puține societăți sunt alfabetizate cu adevărat. În opinia sa o persoană care nu a citit „Don Quijote” era semianalfabetă, deși putea avea bacalaureatul. „*Alfabetizarea constituie puntea de legătură dintre oral și scris.*”¹⁰
- „*Să înveți pe de rost ceea ce îți place.*”¹¹

Pe scurt, George Steiner a fost o persoană care a avansat idei vaste și originale. Înregistrările de pe youtube îl prezintă drept un omuleț simpatic, septuagenar sau octogenar, ascultat pe nerăsuflăte de public. Personal, mi s-a părut o persoană mult prea însetată de cunoaștere, pe care ar fi vrut să o transmită tuturor discipolilor săi, un magistru inițiat în multe domenii, dar și un om care iubea viața, un gânditor care regreta că mintea umană nu are capacitatea de a găsi răspunsuri la toate întrebările, un intelectual care judeca orice problemă prin filtrul rațiunii și al științei; pe scurt o personalitate care merită toată atenția și admirația și de la care ar trebui să ne inspirăm noi, tinerii, în privința echilibrului și al studiului, a perseverenței și a culturii. Acesta a fost George Steiner și acestea au fost doar fragmente din activitatea și creația sa. Cred că a fost un om de geniu, încadrându-se perfect în definiția pe care însuși a dat-o: „Un om de geniu aruncă lumina”. A fost un om dotat cu inteligență, o viață care a emanat lumina cunoașterii. George Steiner ... Un om... O viață...

Bibliografie:

- Steiner, George, „*După Babel – Aspecte ale limbii și traducerii*”, București, Editura Univers, 1983.
 Steiner, George, „*Gramaticile creației*”, București, Editura Humanitas, 2015.
 Steiner, George, „*Maestrii și discipoli*”, București, Editura Humanitas, 2011.
 Steiner, George, „*Errata. O autobiografie*”, București, Editura Humanitas, 2020.

Sitografie:

- https://ro.wikipedia.org/wiki/George_Steiner, accesat în data de 11.12.2020.
https://translate.google.com/translate?hl=ro&sl=en&u=https://en.wikipedia.org/wiki/George_Steiner&prev=search&pto=aue, accesat în data de 11.12.2020.
<https://translate.google.com/translate?hl=ro&sl=en&u=https://www.theguardian.com/books/2020/feb/05/george-steiner-obituary&prev=search&pto=aue>, accesat în data de 11.12.2020.

¹⁰ <https://www.youtube.com/watch?v=EH0MXdeGwSE>, minutul 11.

¹¹ *ibidem*

<https://www.theparisreview.org/interviews/1506/the-art-of-criticism-no-2-george-steiner>, accesat pe 25.12.2020.

<https://evz.ro/omul-cu-inteligenta-de-otel-a-murit-povestea-lui-george-steiner-si-reactii-ale-lumii-noastre-culturale.html>, accesat pe 25.12.2020.

<https://www.agerpres.ro/life/2020/02/04/criticul-literar-si-eseistul-american-george-steiner-a-murit-la-varsta-de-90-de-ani--442578>, accesat pe 25.12.2020.

Înregistrări:

George Steiner , „*Entretien avec Laure Adler*” (*À voix nue/ Culture France*)

<https://www.youtube.com/watch?v=cSllQzG21wM>, accesat pe data de 27.12.2020

„*George Steiner on Myths and Music*”, <https://www.youtube.com/watch?v=oKh7edvRvFQ>, accesat pe 25.12.2020.

„*George Steiner on the History of Literacy*”, pe youtube:

<https://www.youtube.com/watch?v=EH0MXdeGwSE>, accesat pe 25.12.2020.